

Derleyen ABDULLAH ONAY
Bir Zamanlar Ermeniler Vardı!..

© Birikim Yayınları (1. Basım) 1-4. Baskı, 2008-2014

Yazarlar bu kitabın telif gelirlerini Hrant Dink Vakfı'na bağışlamıştır.

İletişim Yayınları 2605 • Birikim Kitapları 26
Birikim Kitapları, İletişim Yayıncılık A.Ş.'nin markasıdır.

ISBN-13: 978-975-05-2365-6

© 2018 İletişim Yayıncılık A.Ş. (1. Basım)

1. BASKI 2018, İstanbul

DIZI KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Ara Güler

İÇ KAPAK FOTOĞRAFI Murat Türemiş / laif

ARKA KAPAK FOTOĞRAFI Sebati Karakurt

KAPAK FILMI Mat Yapım

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Buse Ak

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

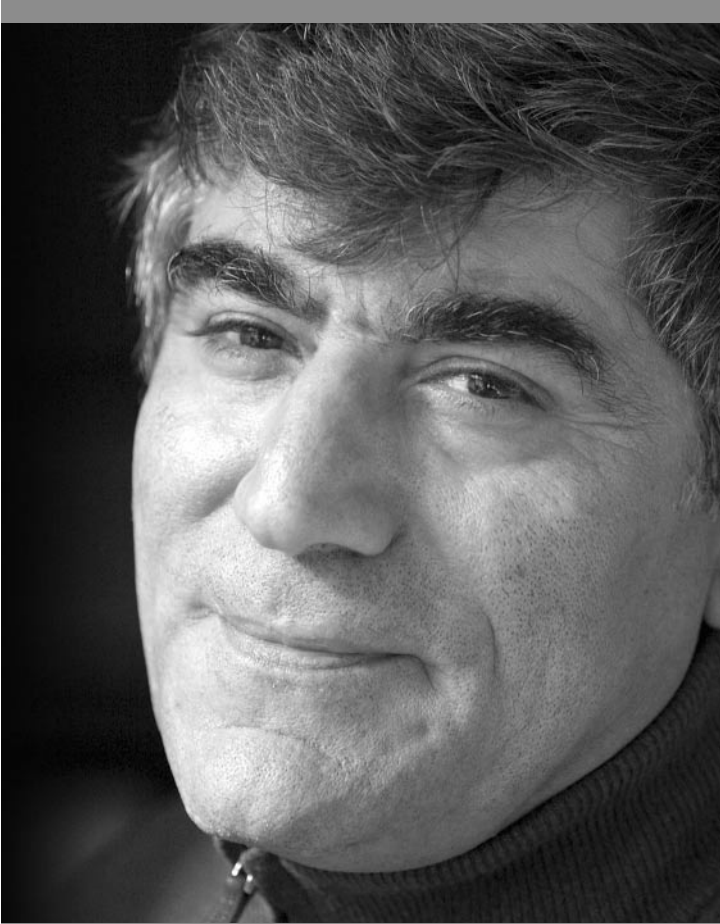
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyen
ABDULLAH ONAY

Bir Zamanlar Ermeniler Vardı!..

ÖMER LAÇİNER • ÜMİT KIVANÇ
ŞÜKRÜ ARGİN • AHMET ÇİĞDEM
YETVART DANZİKİYAN • AHMET İNSEL
ETYEN MAHÇUPYAN • HAMİT BOZARSLAN
TANER AKÇAM • HANS-LUKAS KIESER
SUAVİ AYDIN • MELİSSA BİLAL
TİMUÇİN BİNDER

Birikim Kitapları

“Ortada bunca silah dolaşırken, bir imza ile ben nasıl barış sağladım?” diye kendi kendime sormuyorum da değil hani. Ama ne yapayım huyum kurumasın işte.

Barış’a ne zaman kanmadım ki? (...)

Unuttuğumuz Barışı düşleyebiliriz. Düşleyebilmek, en büyük gücümüz. Biz düşledikçe Barış canlanacak, soluk almaya başlayacak. Önce bir sussun silahlar. Ölüm sussun. Hayat konuşsun. Savaşın ölümü imzandan, benimki de Barış’tan olsun!

AGOS, 11 Ekim 1996

İçindekiler

Sunuş	
ÖMER LAÇİNER	9
<i>Hrant Dink 2007-1915</i>	13
Hrant Dink'in Katledilmesi	
Bir Milat Olmalıdır...	
ÖMER LAÇİNER	15
Arkamı Döndüm, Halt Etmişim	
ÜMIT KIVANÇ	25
Bir Katliam, İki Türkiye	
ŞÜKRÜ ARGİN	33
Bizden Biri Olsaydı, Eğer, Yaşıyor Olurdu	
AHMET ÇİÇDEM	39
Hrant Dink Niçin Öldürüldü?	
YETVART DANZİKİYAN	43

Bir Zamanlar Ermeniler Vardı?..53

Önümüzdeki Geçmiş

ÖMER LAÇİNER.....55

**Bazı Karşılaştırma Unsurları:
Ermeni ve Yahudilerin İmha Edilmesi**

HAMİT BOZARSLAN71

Ermeni Meselesinin Öteki Yüzü

ETYEN MAHÇUPYAN117

**Türk-Ermeni Gerilimi ve
Atılması Gereken Adımlar**

TANER AKÇAM149

**Birinci Dünya Savaşı'nın
Ölülerini Gömme Zamanı**

HANS-LUKAS KIESER205

Ermeni Sorunu ve Ötesi

AHMET İNSEL.....215

Ermeni Konferansı Olayı

SUAVİ AYDIN.....227

Türkiyeli Ermenileri Hatırlamak

MELİSSA BİLAL.....237

“Ermeni Çeteler 523 Bin Türkü Katletmiş”

TİMUÇİN BİNDER247

Sunuş

ÖMER LAÇINER

Türkiye toplumunun büyük ve derin kaybı, aziz dostumuz Hrant Dink'in anısına yazılanlar ile onun uğruna kurban edildiği "Ermeni Sorunu"na dair makalelerden seçilmiş bu derleme, yazıların yayımlanış tarihlerinden bu yana her iki konuya ilişkin olarak bildiklerimize eklenen bazı dikkate değer gelişmelerden bahsedilmediği için; ilk bakışta bir eksiklik duygusu verebilir.

Bu duyguyu gidermek için bazı eklemeler yapabildik. Örneğin Hrant Dink'i öldürmeye hazırlanan bir grubun, adlarına varıncaya kadar güvenlik kuvvetleri tarafından aylar öncesinden beri biliniyor olmasına rağmen hiçbir önleyici tedbir alınmaması gibi kanımızı donduran bir "bilgi"nin ne anlama geldiğine dair bir yazı olabilirdi. Ve yine Hrant Dink'in yargılama konusu olan sözlerini yayımlanmış hiçbir gazeteye değil de sadece AGOS'a dava açılmasını ve ceza verilmesini başta Hrant'ın oğlu Arat olmak üzere AGOS çalışanlarının "kimlik ve kişiliği" ile gerekçelendirebilmiş bir iddianame ve yargı kararı, "milliyetçi hassasiyet ve Ermeni fobisi"nin yol açtığı hukuksal erozyonun göstergesi olarak

ele alınabilirdi. ABD yönetiminin “Ermeni soykırımı”nı resmen tanımının eşğine gelmesi de dahil edilebilirdi buna. Diğer birçok devleti de benzer kararlar almaya yöneltecek bu önemli gelişme, yeni bir durum olduğu için ayrıca ele alınmaya değerdı. Bundan böyle, “Ermeni sorunu”nun ağırlığını uluslararası ilişkilerinde çok daha etkili biçimde hissedebilecek bir Türkiye’nin, bunu içeride ve dünyaya dönük tutumunda nasıl yansıtabileceği sorusu aklımızı kurcalamıyor mu?

Ancak, bu derlemede sözünü ettiğimiz bu “yeni” olgu ve konulara önsözde değinmenin yeterli olacağını düşündük. Çünkü, gerek Hrant Dink cinayeti ve onunla benzer saiklerle işlenmiş Rahip Santoro cinayeti ve Malatya’daki misyoner katliamında ve gerekse 1915 olayları gibi tarihimizin tabulaştırılmış vakalarında, hem nesnel bilgi olarak kaydedilecek şeyler hem de sosyal bilimler ve hukuk normları adına söylenebilecek en hakkaniyetli analiz ve yorumlara ilişkin hayli yeterli diyebileceğimiz bir literatür oluştu. Ancak bu çabalar, bunların büyük çoğunluğu karşısında asla savunulamaz olan resmî tez ve tutumu, ne “devlet” nezdinde ne de “millî kamuoyu”nda değiştirmeye yetti. Aksine daha da sertleştirdi ve en son Malatya katliamı iddianamesinde gördüğümüz üzere neredeyse öldürülenleri suçlu gösterecek bir savcının “kamu” adına böyle davranmasını artık yadırgamadığımız bir noktaya gelindi. Ahmet Çiğdem’in bu derlemede yer alan yazısında söylediği gibi artık hayret etmemiz gereken, bu cinayetin neden gündelik “denilebilecek bir sıklıkta işlenmediği”dir.

Kaldı ki bu durum yalnızca bahsettiğimiz konu ve sorunlarla sınırlı da değil. Resmî otorite ve milliyetçi odaklar tarafından “millî” etiketi vurulmuş akut sorunlarımız şöyle dursun; millî maçlarda bile, kışkırtılmış genel arzuya aykırı bir sözü, bu arzuyu aklı ve ahlâkî ölçülerle gemlemeye çalı-

şanları derhal hainleştirerek, ona yönelik bir cinayete hazırlık rüzgarını estirmek, artık “aşırı”ların işi olmaktan çıkıp, “normal” vatandaşın, orta sınıflara seslenen “büyük medya”nın rutini haline geldi epeyden beri.

Bu durumu, bir “akıl tutulması” boyutu olduğunu vurgulayarak da olsa, sadece bir “milliyetçiliğin kabarması”ndan ibaret görmek ve bunun nedeni olarak da yakın onyılların gelişmelerini, özellikle de “Kürt sorunu” dolayımında yaşanan ve onbinlerce cana mal olan kan ve şiddet yüklü havayı göstermek; durumun kaba çizgilerini açıklamaya yetebilir. Ama kolektif akıl ve vicdanımızın bu kabarış karşısında bu denli suskun, etkisiz ve mecalsiz oluşuna cevap veremez. Son otuz yılda dünya ölçeğinde milliyetçi, etnik/mezhebî “kimlik” hareketlerinin yükselişi olgusunda bu aklî ve vicdanî erozyonun genelliğini tespit etsek bile, bu ülkede bunun bu denli ağır basmasının özgül tarihsel nedenleri olmalıdır.

Bu nedenleri, kolektif akıl ve vicdanımızın “dinî”likten –de uzaklaştırılmadan– “millî”liğe döndürülüş sürecinin “Batı-lılaşma” ile hayranlık-nefret sarmalında yaşanmış tarihinde aramamız gerektiğini artık biliyoruz. Osmanlı’nın “anavatanı”nın, Rumeli’nin kaybıyla oluşan tarifsiz derinlikteki boşluğuyla, Arap Müslüman tebaanın iç burkucu bir kolaylıkla kopuşuyla büzüşen Türk-Müslüman kolektif akıl ve vicdanının böylece “millî”leşmesinde, “telafi edici” işlevi de gayrimüslimlerin Türkiye topraklarından tasfiyesi üstlenmiş oldu. Bu bakımdan “1915 tehciri/Ermeni sorunu”nu olgusal içeriğinden ziyade, bu zihniyet oluşumundaki neredeyse merkezî rolü üzerinden önemsememiz gerektiğinin bilincinde olduk daima. Dolayısıyla o sorunla ilgili yazıların, “millî zihniyet”imizin oluşumundaki bu rolüne ağırlıklı olarak işaret eden yazılar olmasını istedik. “Ermeni sorunu”na ilişkin tartışma ve iç muhasebenin bu noktaya

yoğunlaşmasının, bizi kuşatan düşünsel fasit dairenin kırılmasının yegâne denenebilir imkânı olduğu inancıyla yaptık bunu.

Hrant Dink cinayeti hem sorunun kendisinin hem de hâkim zihniyetin o fasit dairesinin günümüzdeki devamı ve uzantısı idi. Oysa Hrant Dink, “sorun”un her iki tarafının, Ermeniler ve Müslüman Türk-Kürtlerin, içine hapsedikleri o fasit daireyi kırabilecek en etkili tavır ve yaklaşımı, tüm varoluşu ile temsil eden bir girişim olarak, gerçek bir dönüm noktası değerindeydi. Dolayısıyla onu bu vasfıyla, aklın, vicdanın ve insanî hasletlerin sesini –zihinlerimizi kuşatan karabasanı alt etmenin yegane imkânı olarak– yükseltme kararlılığı ve tutarlılığı ile daima hatırlayacağız. Çünkü Hrant Dink’i bu içerik ve amaçtaki bir kitabın hem ilk hem son sözü olarak yad etmek, “ruhun şad olsun” demektir.

Hrant Dink
2007-1915

Hrant Dink'in Katledilmesi Bir Milat Olmalıdır...

ÖMER LAÇINER

Hrant Dink'in alçakça katledilmesi sevgili eşi Rakel'in o unutulmaz veda konuşmasında belirttiği gibi, Türkiye toplumu için bir milat olmuştur, bir milat olmalıdır.

Olabilir de. Çünkü, eğer Hrant'a sıkılan kurşun, hiç kimsenin, özellikle de katillerinin ummadığı ve öngörmediği biçimde sanki bir tahammül sınırını da patlatmışçasına bir etki yaratmış ve daha ilk anlardan itibaren toplumun hatırı sayılır bir kesiminde gayet belirgin bir "artık harekete geçmek gerek" kararlılığını dillendiren bir tepki potansiyeli doğmuş, yüzbinlerce insan kendiliğinden sokaklara dökülmüş ise, bir miladın ilk ve en gerekli koşulu var ve ilk adım da atılmış demektir.

Bu tepki potansiyelini neyin ve neye karşı harekete geçirdiğini bilmek, bunun kapsayıcı bir sahicilikte tespitini yapmak, bu tespitin bilincine gereğince vakıf olmak, hiç şüphesiz hayatı önemdedir ve o tepki potansiyelini bir milada dönüştürecek olan da budur.

Eğer, Hrant'a sıkılan kurşunun tetiği ve barutu örtünmeye bile gerek duymayan pervasızlıkta bir milliyetçilik idi

ise; onun artık yeter dercesine patlattığı şey de o milliyetçiliğin her türüyle ve dört koldan onyıllardır gerek bireysel varoluşlarımızı gerekse toplumsal aidiyet halkalarımızı eziçi ve törpüleyici bir mengene gibi sıkıştırmasına gösterilen tahammülün, çekilme ve çekinmenin sınırınıdır. Bu sınırın, Hrant Dink'in katledildiği haberiyle patlamış olması da anlamlıdır. Çünkü Hrant Dink, bu ülkede ve üstelik milliyetçiliğin “çılgın”ca kuşatması ve sirayeti altında bir Ermeni olarak var olmanın dayanılmaz ağırlığına rağmen, cemaatinin çoğunluğu gibi adeta görünmezcesine yaşamayı seçmediği gibi Ermeni milliyetçiliğine de savrulmamış, bir kişiliktir. Ermeni kimliğini, aklı, ahlâkî ve vicdanî değerleri, yani insanı insan yapan, uygarlaştıran hasletleri özümsemiş olma ışıltısının verdiği ve sadece onun verebileceği bir gururla taşıyordu. Bu yalnızca onun bireysel varoluş hali, tutumu değildi. İçinde yaşadığı Müslüman Türk, Kürt ... büyük çoğunluğun bu değer ve hasletlere sahip olduğuna tüm içtenliğiyle inanmış olarak; onları ketleyen her türden milliyetçi saplantı ve önyargıyı göğüsleyerek, o insanî zeminde ortak tarihimizin en ağır sorunlarını bile çözebileceğimizi, gerçek bir barışma ve hatta kaynaşma iklimi yaratabileceğimizi anlatıyordu durmadan ve yılmadan.

Adeta bir misyon gibi benimsediği, içselleştirdiği bu tutumu ve bu tutumun simgesi olduğu için Hrant Dink'e sıkılan kurşun, milliyetçi mengenenin en ilkel güdülerimize teslim olmaya zorladığı bireysel ve kollektif varoluşumuzun –eğilip bükülmekle birlikte hâlâ koruyabildiğimiz– insanî kanallarını da dağıtmaya yönelik bir kurşun gibi algılandı.

Bu nedenledir ki; cinayetin hemen ertesinde, kendiliğinden ortaya atılan “Hepimiz Hrant Dink, hepimiz Ermeniyiz” sloganında yoğunlaşan ve dışavuran tepki potansiyelinin çekirdeğinde, son on yılların hercümercinde milliyetçiliklerin ağır tasallutu altında salt ilkel güdülerimize cevap

verir bir içeriğe kısıtılmış olan kimlik/kişilik sorunlarımıza insanî-evrensel nitelik ve değerlerimiz temelinde bir cevap arama-bulma arzusu, bunun susuzluğu vardır. Şimdi artık sorun bu arzuyu gerçek bir iradeye dönüştürmektir.

O irade ve arayış perspektifinin, özellikle şu ilk açık tezahür evresinde, kendisi ile tepki duyduğu şeyin arasındaki farklılığın *niteliksel* olduğunu bilmesi ve bildirmesi derhal yerine getirilmesi gerekli bir zorunluluktur. Söz konusu tepkinin neye karşı ve nasıl bir simge üzerinden kendini ifade ettiği zaten neredeyse dolaysız biçimde o niteliksel farklılığın mahiyetini de işaret etmektedir. Bu, 1990'lar milliyetçiliğinin hemen bütünüyle bireysel ve kollektif korkulardan, daha doğrusu bir korkular –düşmanlar– mozayigi olarak çizilen bir dünya-çevre algısından beslenen karakterinin karşısına insanî değer ve yetelerimizin tezahürleri ve gelişim/zenginleşme imkânlarını gösteren, vurgulayan bir dünya-çevre tarifiyle çıkmayı gerektirir ilkin. İkinci ve asıl önemli olarak da, milliyetçilik(ler)in çizdikleri o dünya-çevre ile başedebilmek, öyle bir ortamda var olabilmek için, insanların, diğer yaratıklarla esasta aynı, sadece şeklen farklı biçimde –doğal– fizikî güç/şiddet kapasitesini kullanma, sahip olma içgüdülerine yaslanarak, vicdanî, ahlâkî hukukî, estetik değer ve ölçütleri bu içgüdülerin gerekleri önünde neredeyse sıfırlayan tavır ve yaklaşımının karşısında, tam zıddı bir tutum ve yaklaşımı etkin biçimde yükseltebilmeyi gerektirir. Bu ise ancak insanı insan yapan etkinliklerin, yani bilme yeteneğinin, kendini ve dünyayı gittikçe daha derinleşen bir bilgiyle kavrayabilme ve dönüştürebilme arzusunun, iyiyi, güzelliği arama, yaratma eğiliminin düzeyi oranında geliştirebileceğimiz salt insanî değerlerimizin kaynaştırıldığı, bunlara tekabül eden vasıflarımıza seslenen bir dilin ve varoluş biçimlerinin aktığı bir mecra/cephe oluşturmakla mümkündür. Özetle milliyetçiliğin, insanı-toplu-

mu insanîliğinden olabildiğince “arındırıp” yabaniliğın, herhangi bir canlıdan farksız güdülerin inine çekmeye çalışmasına karşılık, açılacak bu yeni mecra insanı yabaniliğın cangılına sürükleyen o güdülerden silkinip sıyrılmaya, insanî yetenek ve vasıflarıyla belirlenen bir atılıma çağırın bir niteliğı ifade etmelidir. Bu bireysel ve kollektif bir yeneden –kendini– inşa çağrısıdır. Milliyetçiliğın o pek benimsediğı “doğa yasaları”nın ebedi geçerliliğı iddiasının karşısına, kendi türsel biricikliğının bilincindeki insanın o ayırde-diciliğine has değeri ve kuralların işlediğı bir dünyanın giderek daha da yetkinleşecek bir işleyiş düzenine kavuşmasını mümkün kılma iddiasını, idealini koymak demektir.

* * *

Birikim dergisinde daha 1990’ların başından itibaren Türkiye toplumunun, Cumhuriyetle birlikte yürürlüğe konulan toplumsal bütünlük projesi ve mantığının giderek işlemez hale geldiğini, bu mantığı ve projeyi hâlâ ayakta tutma ısrarının da Türkiye toplumunu gittikçe hızlanan bir çözölüş sürecine ittiğini, yıllar boyu artan bir kaygıyla defalarca belirttik. O mantık ve projenin ideolojisi olarak Atatürk milliyetçiliğinin başlangıçta içerdiğı “uygarlaş(tır)ma misyonu”nun ağırlığı zamanla tedricen azaldığı gibi, onun kanatları altında varlığını daima sürdüren ve “uygarlaş(tır)ma”yı değil o mahut “beka kaygısı”nı ön plana alan ve yıllar geçtikçe de bu kaygısı azalacağı yerde daha da ağırlaşın soy-Türk milliyetçiliğı ile arasındaki mesafe de zamanla silikleşti. Son yıllarımızın ulusalcı-milliyetçi ittifakı bunun göstergesidir. “Devlet”in resmî ideolojisi, Atatürk milliyetçiliğinin yasal-kurumsal şemsiyesi altında “sivil” alanda bu iki milliyetçilik iş görmektedir. Bu işbölümünde resmî –Atatürkçü– milliyetçilik, özel olarak asker-sivil bürokrat zümrenin imtiyazlarının, fiili siyasal ağırlığının korunmasının kalkın olurken; “sivil” mil-

liyetçiliğin bahsedilen iki kanalı –ki buna örneğin *Akit* gazetesinin temsil ettiği “İslami” versiyonu da bilhassa eklemek gerekir– Sünni-Türk çoğunluğun –yasalarca çoğu kez üstü kapalı bazen de açıkça ifade edilen– imtiyazlarını koruma güdüsünü kamçırlar. “Beka endişesi” ya da “parçalanma-yok olma tehdidi” diye ifade edilen şeyin çekirdeğinde bunlar yer alır. Resmî –Atatürk– milliyetçiliğin gayrimüslim (azınlık)ları fiilen millet dışı (yabancı) sayıp, tüm Müslüman etnisiteleri Türk çoğunluğu asimile etmeye yönelik temel devlet politikası – ki bu tüm ulus-devletlerin kuruluş evrelerinde geçerli olan “milleti yaratma” amacına tekabül eder– bu amacı gerçekleştireceğine inancını sürdürüyorken, o politika adına Türkçe dışındaki tüm dillerin yasaklanması Türk etnisiteye tanınmış bir ayrıcalık gibi görünmeyebiliyordu. Ancak, 1970'lere doğru durumu, Türk ve Türkleşmiş çoğunluğa göre bariz bir “az gelişmişlik, geri bırakılmışlık”la tarif edilebilen Kürtlerin, bu durumlarını etnik kimlikleriyle ikinci sınıf muameleye maruz bırakılmaları ile açıklamaya başlamaları ile içine girilen süreç 1980'lerin dünya ve Türkiye'sinin ekonomik-siyasal sarsıntıları ile beslendiğinde, hem diğer Müslüman etnisiteler içinde de (kısmen) işler hale geldi hem de Kürt muhalefetinin silahlı mücadele eksenine savrulması ile karşılıklı bir meydan okuma karakteri edinmiş oldu. Bu durum ve ortamda Müslüman etnisitelerin başta dil olmak üzere kendi kültürel kimliklerini Türk kimliğinin kendini tezahür ettirme biçimleriyle eş hakka sahip kılma talebi, Türk dil ve kültürünün kapsadığı alan ve derinliği ciddi ölçekte kaybetmesi tehdidi olarak algılanmaya başlar oldu. 1980 sonrası içine girilen sürecin, Türk milliyetçiliğinin her tür versiyonu tarafından Osmanlı'nın Sevr'e varan son dönemi ile kıyaslanması, hatta özdeşleştirilmesi bunun sonucudur. Biraz derinliğine bakıldığında, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girdiği

modernleşme sürecine Müslüman tebaanın çoğunluğu tarafından gösterilen ve “İslamiyet” adına meşru sayılan tepkinin kökeninde de gayrimüslim “reaya”ya Müslüman kesimin “zimmeti” addedilegelmiş bu topluluklara eşit siyasî-hukukî haklar tanınmasını kabul edememenin yattığını görmek zor değildir. Bu eşitlenmeyi bir imtiyaz kaybı, gerileme olarak algılayan, siyasî-hukukî üstünlüğünü, asırlardır sürmesi nedeniyle adeta doğal bir özelliği, varlığının ayrılmaz ve hayatî bir unsuru olarak içselleştirmiş olan Müslüman çoğunluk açısından bu eşitlenme nasıl bir “yok oluş” sendromuna yol açtı ise; 1980’ler sonrasında –o geçmişi de dolaysızca hatırlatan– Ermeni –soykırımı– sorununun da eklenmesi ile, Türkiye toplumunun Müslüman bileşenlerinin Sünni Türklük ile eş siyasî-hukukî-kültürel hak talepleri de benzer ağırlıkta bir sendromun depreşmesi sonucunu verdi.

Osmanlı son döneminde Müslüman çoğunluk, siyasî ve hukukî eşitliğin, modernleşme sürecinde, gayrimüslimlerin o sürecin gerektirdiği ve başatlaştırdığı ticarî-sınâî etkinliklerdeki yerleşikliği ve birikimlerini ciddi bir avantaj, bir imtiyaz haline getireceği endişesini taşıyorlardı. Islahat, Tanzimat ve Meşrutiyet girişimlerine gösterilen “İslami” tepki gücünü bu endişenin doğurduğu korkudan devşiriyordu. O nedenle de söz konusu tepki, modern ticaret, tarım ve sanayinin gerektirdiği koşul, maddî imkân ve insan kaynağına sahip olduğuna güvenen Müslüman kesim ve bölgelerde çok daha az, buna mukabil o bahiste kendini donanımsız ve hazırlıksız hisseden, daha da alta düşeceği korkusuna kolayca kapılabilen kesim ve bölgelerde ise yoğundu. 1980 sonrası süreçte de milliyetçi tepkinin ülkede ekonomik gelişme ve altüst oluşlara en az uyum sağlayabilmiş yörelerde ve sürecin istediği ekonomik-teknolojik donanım ve yetilere en az sahip, “tutunamama” ihtimali fazla olan –çoğunlukla genç– kesimde çok daha yoğun olduğu apaçiktır.